

ՄԱՀԱԿ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ, ՃԵՄԱԼ ՓԱՇԱ ԵՒ Ս. ԱԹՈՌ (1914-1917)

Գեորգ Հինդլեան

1986 թ. աշնանային երեկոյ մըն էր, հեռաձայն մը ստացայ Վալենթին Վեսթրըն, որ տնօրէնուհին և սեփականատէրն էր Ամերիքըն Քօլօնի պանդոկին, կը խնդրէր որ իրեն հանդիպիմ ստուգելու համար օսմաներէն վաւերաթուղթ մը, որ պիտի ցուցադրուէր պանդոկի հարիւրամեակի առթիւ ուրիշ նկարներու կողքին: Կարճ ժամանակէն հոն էի, բայց մէջս մտավախութիւն մը կար, արդեօ՞ք սոյն փաստաթուղթը բարդ էր կամ անընթեռնելի: Բարի բախտէս կրցայ դիւրութեամբ ընթերցել փաստաթուղթը, որ կը վերաբերէր յատուկ թոյլատրութեան՝ շրջագայելու երեկոները կրակմարի ժամերուն՝ իբր բժշկական պաշտօնեայ: Տիկին Վեսթրընի համար թրքերէն տառերը կը նմանէին բեւեռագրի. հապճեպով գրուած ձեռագիր մըն էր թուրք սպայի մը կողմէ: Պարունակութիւնը կրցայ փոխանցել: Կարծէք տիկին Վեսթրընի ուսերէն մեծ բեռ մը վերցուեցաւ, ըսաւ՝ եկուր ննջասենեակս, ցոյց տայիք բաներ ունիմ: Արեւելեան ոճով կահաւորուած սենեակ մըն էր բաւական պարզ, բայց ճաշակաւոր: Գետինը փռուած էին պարսկական գորգեր և սեղաններու վրայ հայկական յախճապակիներ: Վեսթրըն ընտանիքը, որ 120 տարուայ պատմութիւն ունի Պաղեստինի մէջ, շատ մօտիկ եղած է հայերու, և երկար ժամանակ կարգ մը հայ պաշտօնեաներ ունեցած է: Քիչ մը հանգստանալէ ետք բացաւ գորշ գոյնով պահարան մը և առջեւի սեղանիս վրայ տարածեց երկու հսկայական ալպոմներ:

Այս ալպոմներու պարունակութիւնը նման էր հրաշապատումի: Առջեւս կը պարզուէր Առաջին Համաշխարհային Պատերազմը Պաղեստինի մէջ իր յետին մանրամասնութեամբ՝ Օսմանեան բանակը, Աւստրիական, Գերմանական գունդերով, Նշանաւոր և վատահամբաւ հրամանատարներ Էմվէր Փաշան և ամէն անկիւնադարձին ճեմալ Փաշան, որ Հալեպէն ետք ընտրած էր Երուսաղէմը իբր

նստավայր, Սինայ եւ Նեկեւ անապատները՝ իբր զինուորական կեդրոններ, Կազա իբր թատերաբեմ մի քանի ճակատամարտերու և վերջապէս Օսմանեան բանակը տարբեր դիրքերու վրայ իր լրիւ զինուորական կարգով ու սարքով: Նկարներու թիւը հազարը կ'անցնէր: Այս ցարդ անձանօթ նկարներուն կարգին կար կարեւոր հաւաքածոյ մը անգլիական բանակին զինուորական գործողութիւններուն մասին, Երուսաղէմի գրաւումը անգլիացիներու կողմէ, Ճեներալ Ալէմպիի մուտքը Երուսաղէմ և տարբեր ճակատամարտեր: Ի տես այս յայտնաբերումներուն գամուած մնացած էի: Առաջին հարցումս որ ըրի Տիկին Վեսթրընի այն էր թէ ինչո՞ւ մինչեւ հիմա չեն հրատարակուած, պատասխանեց. «Ոչինչ գիտենք այս անձերու և դէպքերու մասին», և աւելցուց. «Թէն հակիրճ նօթեր կան, բայց չունինք գրաւոր տեղեկութիւններ արդարացնելու գիրքի մը հրատարակութիւնը»:

Տիկին Վեսթրըն աւելցուց. «Եթէ կ'ուզես ուսումնասիրել, ազատ ես»: Իբր հայ այս մարտահրաւերը կարելի չէր յետաձգել և սկսայ աշխատանքի:

Ուսումնասիրական տեսանկիւնէն անձանօթ տարածք մըն էր: Պէտք էր այս սառը կոտրել, տեղեկութիւններու բացակայութիւնը չքացնել և դարմանել: Նախքան տեղեկութիւններու և աղբիւրներու ստուգման անցնիլը՝ որոշեցի բերանացի կամ բանաւոր հանդիպումներ ունենալ ժամանակակից ծերերու հետ: Չունէի ամենէն տարրական տուեալներ: Ուրեմն անձնական պատմութիւններու ճամբով ուզեցի վերականգնել պատերազմի առօրեան Պաղեստինի մէջ: Նախ հանդիպեցայ Երուսաղէմահայ քաղաքացի ծերունիներու հետ: Յատկապէս օգտակար եղան՝ Յակոբ Թէրզիպաշեան, Իսկուհի Օտէ, Ճինիվիզեան, Չաքարեան՝ իբր նախնական տեղեկութիւն պիտանի բաներ ունէին ըսելու, ինչպէս մարախի աղիտայի հետեւանքները, համաճարակները, զինուորագրութիւնը, դասալիքները և յաճախակի կախաղանները Պապ էլ Խալիլ և Պապ էլ Ամուտ: Գոնէ գիտէի ինչպէս հիմնական հարցումներ ուղղել: Յետոյ սկսայ հանդիպիլ Երուսաղէմի տարեց բնակչութեան, յետոյ Ռամալլահ և գիւղերը, նոյնպէս Բեթղեհէմ, Պէյթ Ճալա, Պէյթ Սահար, Նապլուս:

Վարորդները եղած են իմ գլխաւոր դաշնակիցներս, յաճախ կ'աւետէին ուրախալի գիտեր: Կ'ըսէին. «Հանդիպեցանք Նապլուսի

գիտի մը մէջ ծեր մը, որ շատ պատմութիւններ գիտէ»: Միշտ կը հաստատէին որ յիշողութիւնը պայծառ է, բայց երբ կը հասնէինք գիտը, մարդուն յիշողութիւնը աղօտած էր: Կ'ըսէին. «Կ'երդնում որ շաբաթ մը առաջ լաւ էր, չենք գիտեր ինչ պատահեցաւ»: Երկու պարագային ալ, աղօտ կամ պայծառ յիշողութեան համար, կը ստանային երթելի վճարումը:

Առաջին ինքնօրէն օրերն էին, բայց անկախ դժուարութիւններէ գացի Կազա, Խալիլ, Նապլուս, Անապթա և տասնեակ գիտեր: Այս հանդիպումները մօտաւորապէս տեւեցին հինգ տարի, և գրեթէ երկու հարիւրէ աւելի ծերերու հետ ունեցած հարցազրոյցներէն արդէն բաւական մանրամասն տեղեկութիւններ ունէի: Այս պատմութիւններուն մէջ կը պարզուէր որ մէկ տիրական անձնատրութիւն կար, ընդհանուր կառավարիչ կամ փոխարքայ, որուն անունն էր Ճեմալ Փաշա, որ մէկ ակնթարթի մէջ կրնար հրամայել կախաղան բարձրացնել կամ ներում շնորհել:

Ժամանակը եկած էր փնտռել գրաւոր աղբիւրներ: Փնտռեցի բոլոր գրադարանները. Միշտ կէս էջ կամ մի քանի տող: Տակաւին որեւէ օրագրութիւն չէի գտած: Այդ դաժան օրերուն փորձել օրագրութիւն պահել համագոր էր լրտեսական գործունէութեան: Թշնամի պետութիւններու հպատակները արդէն արքայութեան էին, կրօնական հաստատութիւններու շէնքերը անցած էին թղթական բանակի գործածութեան, բայց կաթոլիկ հաստատութիւններու մէջ կային Թուրքիոյ դաշնակից պետութեանց հպատակներ կամ չեզոքներ: Սկսայ դասախօսութիւններու շարք մը լի անեկդոտներով, և յանկարծ անձեր, որ կը ներկայացնէին կրօնական հաստատութիւններ, տեղեկացուցին որ իրենք ունին օրագիրներ և վաւերաթուղթեր: Ասիկա առիթ ընծայեց յաւելեալ տեղեկութիւններու և բաղդատելու հանդիպումներէ ստացած բանաւոր տեղեկութիւնները: Բայց գրեթէ մէկ հատ օրագիր չգտայ որ համապարփակ ըլլար և ընդգրկէր պատերազմի չորս տարիները: Կարծէք փախստականի ոգիով և ոճով գրուած օրագիրներ ըլլային՝ հակիրճ ու անընթեռնելի:

Ժամանակն էր վերադառնալու Ամերիքըն Քոլոնի պանդոկը և, ահա, գտանք ընդարձակ տեղեկագիրներ ու նօթեր: Առաջին համաշխարհային պատերազմին Ամերիկա միջամուխ չէր և միացաւ դաշնակիցներուն միայն Ապրիլ 1917-ին և մինչ այդ թուականը կը

նկատուէր չեզոք: Անոր համար է որ մեր ցեղասպանութեան ամենէն ճոխ արխիւը կը հանդիսանայ ամերիկեան արխիւը: Եւ հոն գտայ լրացուցիչ մանրամասնութիւններ: Ամէն ճամբորդութեանս կ'այցելէի պետական արխիւներ: Առնուազն հինգ անգամ գտնուեցայ St. Anthony College, Middle East Archives (Oxford) և քանիցս Վերձինիա՝ Ամերիկեան մայր արխիւը, երկու անգամ Վիեննա ու ֆրանսական արխիւ: Ուսումնասիրեցի Իսրայէլեան պետական արխիւը և Հարամ Էլ Շերիֆի Շարիա դատարանի տոմարները: Փորձեցի գտնել կարգ մը լուծումներ յուշագրութիւններու միջոցաւ, բայց այդ շրջանէն շատ քիչ անձեր իրենց յուշերը գրի առած էին: Յետոյ որոշեցի որ լաւագոյնը պիտի ըլլար ներքին լուծում մը: Խորանալ, թափանցել և լաւ ճանչնալ այս առեղծուածը, որ էր Ճեմալ Փաշան: Միս թուրք դերակատարներուն և դեկավարներուն շուրջ պատմաբանները գրեթէ համակարծիք են, Թալեաթ՝ իբր խորամանկ ռազմավար մը (strategist), իսկ Էնվեր՝ Նափոլիոնամիտ ու անգութ, իսկ ժամանակակից կենսագիրները հակասող տպաւորութիւններ ունէին Ճեմալի մասին: Ուրիշ թեքնիք դժուարութիւն մըն ալ կար. Ճեմալ գործած էր Հալէպ, Դամասկոս, Պէյրութ և ինծի համար դժուար էր ուսումնասիրութիւններ կատարել այդ երկիրներուն մէջ, թէև կապ պահեցի Պրն. Մազլումեանի և Ալթունեան ընտանիքներու հետ, որոնց հայրերը Օննիկ Մազլումեան և Տոթթ. Ալթունեան մտերիմ բարեկամներ էին Ճեմալ Փաշային: Սոյն ուսումնասիրութեանէն առաջ արդէն Ճեմալի հայոց նկատմամբ դիրքորոշումի մասին մօտաւոր մտապատկեր ունէի հօրս, Նորայր Սրբազանի և Եղիշէ Պատրիարքի միջոցաւ: Իր իրաւասութեան սահմանէն ներս Ճեմալ բարեացական կեցուածք ունեցած է հայ գաղթականներու նկատմամբ ու յաճախ *Վասիքա* ստորագրած է հեռացնելով գիրենք Հալէպի շրջանէն ու դրկելով դէպի Հոմս, Սելիմիէ, Դամասկոս և կամ Անդրյորդանան:

Ճեմալ Փաշա խառնուածքով խիստ, ուղղամիտ ու պահանջկոտ անձնատրութիւն մըն էր: Եթէ անձ մը ճշդապահութեամբ չի հասցներ ժամանակին իրմէ ակնկալուած աշխատանք մը, կարող էր կեանքը կորսնցնել կախաղանի արժանանալով: Համաձայն Հենրի Մորկընթաուի 1912 - 1913 թթ., Ճեմալին վստահեցաւ անհետացնելու հետքերը Իթթիհատի հակառակորդներուն: Շատ շատեր ինքզինք-

նին գտան Վոսփորի յատակը: Բայց ճեմալ յատուկ համակրանք կը տաժէր հայերու նկատմամբ յիշած իր յուշերուն մէջ: Երբ Կուսակալ էր Ատանայի, տեղացի թուրքերը զինք կ'անուանէին «Կարապետ»: Ատանա գտնուած շրջանին շատ մօտ կապ պահեց հայերու հետ և ամէն շաբաթ ընթրիքի հիւրն էր կամ Խուպէտրեաններու (Ֆրանսայի պատույ հիւպատոս) կամ Շահպազեաններու, և կարծէք, այդ ջերմ մարդկային յարաբերութիւնը պահեց (person to person) պատերազմի շրջանին՝ դասելով հայը հաւատարիմ օսմանեան քաղաքացի և ոչ հայրենիքի դաւաճան: Շատ մը զգայուն պաշտօններու վրայ նշանակեց հայեր, մանաւանդ հիւանդանոցներու մէջ, օրինակ տոքթ. Վահան Գալպեան Երուսաղէմի գլխաւոր բժշկական պաշտօնեան էր (chief medical officer), ինչպէս նաեւ բազմաթիւ հայ բժիշկներ Պիր Սէլայի և Կազայի մէջ կը զբաղեցնէին կարեւոր դիրքեր: Ամենէն հետաքրքրական էր իր տան գլխաւոր տնտեսը, որ հայ մըն էր և միշտ իր հետը կը ճամբորդէր:

Պատմական Ատանա. հայկական քաղերը

1916-ի սկիզբը Ատանայի հայ աւագանին և իր ծանօթները՝ Խաչիկեանները, Խուպէտրեանները, Աւետիս Կիւլպէնկեան, Սարգիս Խաչատուրեան, Շահպազեանները, Սարայտարեանները, Ֆրէնկեանները և Աճեմեանները (ընտանիքի անդամներով 80 հոգի) յատուկ գնացքով փոխադրեց Հալէպէն Երուսաղէմ, ուր անոնք բնակեցան Պախչէթաղ, ուր ճեմալ Փաշա յաճախ կ'այցելէր իբր հին ծանօթներ (տե՛ս յօդուած Ստեփան Շահպազի «Զարթօնք» թերթի «Յուշամատենան 50 ամեակի», 1965թ.):

Մինչեւ 1917թ. ճեմալ Փաշայի թոյլտուութեամբ 700 արքայութեամբ հայեր ապաստան գտան Երուսաղէմ, ընդհանրապէս Օսմանեան բանակի մէջ ծառայող զինուորներու անմիջական ընտանիքի անդամներ:

Հոս կ'արժէ նշել կէտ մը. այդ շրջանի և հետագայ պատմագրութիւնը շատ քիչ բան կ'ըսէ ճեմալի անհատականութեան մասին: Հակիրճ նկարագրութիւններ ունինք նախապատերազմեան շրջանէն: Բայց շատ քիչ մարդ կ'անդրադառնայ պատերազմի երեք տարուայ ճեմալի պաշտօնավարութեան մասին ի Սիրիա, Լիբանան և Պաղեստին: Ներկայ թրքական պատմագրութիւնը գրեթէ կ'անտեսէ զինք, ի յիշատակ իրեն որեւէ կոթող չկայ Թուրքիոյ տարածքին, ինչպէս է Թալէաթի կամ Էնվէրի պարագան, որոնց ի պատիւ գոյութիւն ունին վարժարաններ և մանաւանդ պողոտաներ և տուն-թանգարաններ:

Ժամանակակից կարգ մը գերմանացի հրամանատարներ, ինչպէս Լիման Ֆոն Սանտերս և Պաղեստինի ճակատի գերմանացի ժէներալ Քրէս Ֆոն Քրէսշթայն ունին թէ՛ դրական եւ թէ՛ ժխտական կարծիքներ իր մասին, հոս չմոռնանք յիշատակելու թէ միշտ տարակարծիք էր գերման սպայակոյտին հետ: Իր մօտ բարեկամն էր Սպանիոյ Երուսաղէմի հիւպատոսը Բօնթ տը Պալոպար, որ կրցաւ Երուսաղէմ պաշտօնավարել իբր չէզոք երկրի հիւպատոս և նոյնպէս ոչ դրական և ոչ ժխտական կարծիք ուներ, բայց կը հաստատէ որ կը սիրէ յաճախ ժեսթեր ընել և խստութեան կողքին կարեկցութիւն ցուցնել:

Արար և հրեայ պատմագրութիւնը շեշտուած ժխտական դիրքորոշում ունեցած են ճեմալի նկատմամբ: Արարները կոչած էին զինք «սաֆֆահ» (դահիճ), աւելի ճիշդ գլխատող: Իրաւամբ, որովհետեւ երեք տարուան ընթացքին կախադան բարձրացուց 60 արար մտաւորական և քաղաքական գործիչ, և Անատոլոյի խորքերը արքայութեան աւելի քան 5000 Արար ընտանիք: Նոյնպէս շատ խիստ վերաբերմունք ունեցաւ հրեայ բնակչութեան հետ, որ այդ օրերուն Պաղեստինի մէջ կը հաշուէր 60,000 անձ միայն: Եկուորները (Զիոնիսթ գաղթականներ) մեծամասնութեամբ ռուսահայատակ էին, ուրեմն թուրքերու աչքին կասկածելի: Պատերազմի պայթումէն մի քանի տարի յետոյ արքայութեամբ էր 10,000 ռուսահայատակ հրեայ դէպի Ադրեսանդրիա: Պատերազմի աւարտին հրեայ բնակչութեան թիւը իջաւ 40,000-ի, բայց այդ երեք տարուայ ընթացքին հետապնդումի տակ առաւ սիւնական շարժումը և քանիցս ծրագրեց զանգուածային արքայութեամբ: Երկու ազգերու պաշտօնական պատմագրութիւնները այս տուեալ-

ներու լոյսին տակ զինք կ'որակեն խժողոժ, անողոք ու չարամիտ:

Հնո կը ծագի լուրջ հարց մը: Այս խիստ արարքները և որոշումները տեղացիներու նկատմամբ որքանո՞վ արդիւնք էին իր բռնատիրական քմահաճոյքին կամ որքանո՞վ Կեդրոնի քաղաքականութիւնն էր և ինքը՝ սոսկ գործադրող: Այս հարցումին պատասխանը միայն թրքական արխիւները կրնան տալ:

Այս ամենուն կողքին վերջերս յայտնուած են բաւական թուով վկայութիւններ ճեմալ Փաշայի Արաբ և Հրեայ գործակիցներու կողմէն, որոնք ճեմալ Փաշայի գովքը կը հիւսեն իբր պարկեշտ, ուղղամիտ և բարեացակամ: Մեր շրջանի նոր պատմագրութիւնը չի կրնար անտեսել նոր տեսակետները:

Պատմական ամանոթութիւնները դժուար կը փոխուին և հիմնուած են քարացած նախապաշարումներու վրայ. Տասնամեակներ պիտի առնէ նոր տեսանկիւններ նկատի առնելու համար:

Հնո պէտք է աւելցնել թէ, հակառակ տիրող կարծիքին, որ ճեմալի վարչական մեքենան կաշառակեր էր և բաղկացած ժողովուրդը կեղեքողներէ: Նոր ուսումնասիրութիւնները ցոյց կու տան որ գոնէ ճեմալի անմիջական շրջանակը ուղղամիտ և պարկեշտ անձնատրութիւններէ կազմուած էր, ինչպէս Երուսաղէմի կառավարիչ Քիւչիք ճեմալ և Ալպանացի Ռ-ավշըն Պէյ, որ Notre d'Amé-ի մէջ հաստատուած սպայակոյտին ղեկավարն էր: Այս հոյը չի բացառեր կեղեքողներու և աւագակներու գոյութիւնը:

Նախքան քննելը ճեմալի կեցուածքը հանդէպ Հայոց Պատրիարքարանի, կ'ուզեմ անդրադառնալ իր յարաբերութեան մասին Միջին Արեւելքի Հայութեան նկատմամբ (Միւրիա, Լիբանան և Անդրյորդանան): Կարելի է հաստատել թէ վերոյիշեալ շրջաններու մէջ որեւէ ջարդ չէ արձանագրուած (Միւրիոյ պարագային բացառելով Տէր Չօրը, որ իր իրաւասութեան տակ չէր): Ի՞նչ բանի կարելի էր վերագրել այս: Արդեօ՞ք ճեմալ Փաշայի բարեացակամութեան թէ՞ Կեդրոնի քաղաքականութեան՝ այդ շրջաններուն մէջ:

Ճեմալի միւթը տասնամեակներ քննարկած են Վահագն Տատրեանի և Ռ-էյնոն Գ-էորգեանի հետ, նոյնպէս և հօրս հետ, որ իբր անդամ Տեղեկատու Դիւանին լաւատեղեակ էր այս անցքերուն, անձերուն և ծալքերուն, այլեւ մանասանդ երջանկայիշատակ Եղիշէ Պատրիար-

քին և Նորայր Սրբ. Պօղարեանին հետ, որուն քահանայ հայրը անձնական շփումներ ունէր ճեմալ Փաշայի հետ:

Ճեմալ Փաշա և Երուսաղէմի Պատրիարքարան

Հայ մտաւորական աւագանիին ոչնչացումէն ետք, կարգը եկած էր գլխատելու հոգեւոր դասը: Գ-աւառական հոգեւոր առաջնորդները նոյն ճակատագրին արժանացան: Տալու համար մի քանի օրինակներ՝ Սմբատ Եպս. Սաստեթեան (Կարին), Պսակ Ծ. Վրդ. Տէր Խորէնեան (Խարբերդ), Գ-էորգ Վրդ. Թուրեան (Տրապիզոն), Խոսրով Եպս. Պէիքիկեան (Կեսարիա), Վաղինակ Վրդ. Թորիկեան (Շապին Գ-արահիսար), Սկրտիչ Վրդ. Չղատեան (Տիգրանակերտ), Անանիա Ծ. Վրդ. Հազարապետեան (Բաբերդ), Սուրէն Ծ. Վրդ. Գ-ալէմեան (Բաղէշ), Սահակ Ծ. Վրդ. Օտապաշեան (Երզնկա), Երուսաղէմի միաբաններ՝ Սահակ Վրդ. Սարգիսեան, Երեմիա Վրդ. Լիֆորեան, Կարապետ Վրդ. Յակոբեան և ուրիշներ: Հոգեւորական նահատակներու թիւը կը հասնէր 5,000 եպիսկոպոսներու և վարդապետներու: Միսի Կաթողիկոս Սահակ Խապայեան արքունեցաւ իր միաբաններով Յուլիս 1915-ին և թափառելէ ետք Երուսաղէմ դրկուեցաւ Հոսկէմբեր 31-ին: 1915-ին Պոլսոյ Պատրիարք Չաւէն Արք. Եղիայեան պաշտօնանկ եղաւ 1916թ. Յուլիս 28-ին, և Պատրիարքական փոխանորդ նշանակուեցաւ Գ-աբրիէլ Եպս. ճեմալիի ճեմալ և Չաւէն Պատրիարք արքունեցաւ իր ծննդավայրը՝ Պաղտատ, ուր հասաւ 1916-ի Սեպտեմբեր 26-ին, մինչ այդ արդէն Չաւէն Պատրիարքին տեղեկացուցած էին Պոլսոյ Պատրիարքութեան ջնջումը և Սահակ Արք. Խապայեանի նշանակումը իբր Կաթողիկոս Պատրիարք. և իրաւ Յուլիս 29-ին, 1916-թ., Սահակ Արք. Պաշտօնական գիր ստացաւ այս առնչութեամբ, գոր միաբանութիւնը վաւերացուց Յուլիս 30-ին: Այսպիսով Սահակ Խապայեան կ'ըլլար Կաթողիկոս Սոյ և Արթամարի, և Պատրիարք Պոլսոյ ու Երուսաղէմի՝ խզուելով Ս. Էջմիածինէն:

Հնո տեղին է խօսիլ ճեմալ Փաշայի և Սահակ Կաթողիկոսի յատուկ յարաբերութեան շուրջ: Իրենց ծանօթութիւնը սկսած է ճեմալ Փաշայի Ատանայի կուսակալութեան օրերէն: Տեղահանութիւնը սկսաւ Չէթունէն, որովհետեւ զէյթունցիները ապրած են ինքնակախ և յաճախ դիմած են զէնքի Օսմանեան կայս-

Սահակ Կթղ.

զենքերը վար դնեն, փրկելու համար մնացեալ հայութիւնը:

Զէյթունցիները հայրենասիրական ոգիով մօտենալով համակերպեցան, բայց թուրքերը չյարգեցին իրենց պատուոյ խոստումը և ամբողջ աւագանին կախեցին և մնացած ղեկավարները դրին կիրի նկուղի մէջ և քարով հիւսեցին: Նկուղի մէջի անձերը ողջ ողջ հրկիզուեցան, իսկ Զէյթունցի կիները և երախաները թշուառագոյն պայմաններու տակ քշուեցան Գոնիա, Սուլթանիէ և Էրէլլի, ուր մնացին շաբաթներ անձրեւի տակ առանց ապաստանարանի կամ խղճուկ վրաններու տակ: Մինչև այսօր Զէյթունցիները չեն ներած Սահակ Կաթողիկոսին իր կասկածելի դերին համար: Այս «բարեկամական» յարաբերութենէն օգտուելով Սահակ Կաթողիկոս կրցաւ Միսէն Հալէպ փոխադրել Միսի Կաթողիկոսարանի գանձը և Միտոնի կաթսան:

Գանձը Գերմանիոյ Հալէպի հիւպատոս Վալթեր Ռոսլըրը հսկողութեան տակ դրուեցաւ և վերջէն եկեղեցական իշխանութիւններու (Սահակ Կաթողիկոս Գիւտ Եպիսկոպոսը Հալէպ ուղարկեց Երուսաղէմէն բանակցութիւնները վարելու համար):

Զաւէն Պատրիարք և Օրմանեան Սրբազանը համոզուած են որ Սահակ Կաթողիկոս իր նշանակումը իբր Կաթողիկոս Պատրիարք համադրած էր Ճեմալ Փաշային հետ և նոյնիսկ Օրմանեան այն կարծիքին է որ Սահակ Կաթողիկոս դաւած էր որպէսզի Օրմանեան աքսորուի Երուսաղէմէն:

Օրմանեանի համար պետութեան նոր կարգադրութիւնը բոլորովին ծիծաղելի էր: Ի՞նչ կը նշանակէր խզուիլ Էջմիածնէն և տօնական ոճով հռչակել Կաթողիկոս-Պատրիարք, երբ հօտը սպաննուած և ցրուած էր: Բայց թուրքերը ուզեցին քաղաքական և դիւանագիտական օգուտներ քաղել և երեւոյթները փրկել և հոգատարի դեր ստանձնել:

Որքանո՞վ Սահակ Կաթողիկոս կրցաւ օգտուիլ իր առանձնաշնորհեալ դիրքէն ի նպաստ ազգին և Պատրիարքարանին: Ըստ Մեսրոպ Նշանեանի օրագրութեան (տես՝ «Միոն», թիւ 89-90), Սահակ Կաթողիկոս Երուսաղէմի մէջ միակ եկեղեցականն էր որ կրնար յաճախ հանդիպիլ Ճեմալ Փաշային:

Կարելի է ըսել որ բաղդատմամբ ուրիշ պատրիարքարաններու՝ նուազ հայկական հողեր բռնագրաւուեցան Օսմանեան պետութեան կողմէն, միայն երկու հողաշերտ, մէկը կովերու պարտէզը և միւսը մեծ արտը (պարիսպէն դուրս), որ գոնէ տասնամեակ մը վանքի կալուածական գործածական լեզուով կը կոչուէր «Ճեմալ Փաշայի Արտ», որուն հետագային Պատրիարքարանը դատական ճամբով կրցաւ վերատիրանալ Անգլիական Հոգատարութեան շրջանին: Ճեմալի ատեն Պատրիարքարանի խնդրանքներու նպաստաւոր ընթացք կը տրուէր: Կարելի էր բանակի պահեստէն

ստանալ ցորենի շնորհներ և այլ սննդամթերք, մինչ երկիրը գրեթէ սովի մէջ էր:

Գժբախտաբար Սահակ Կաթողիկոս իր յուշերը չգրեց (թերեւս հասկնալի պատճառներով), ուր կարելի պիտի ըլլար տեղեկանալ որքանով կրցաւ օգտուիլ Ճեմալ Փաշայէն: Աւելի որոշակի կերպով գիտենք որ կրցաւ իր հովանիին տակ առնել Անդրյորդանանի (Մաթ, Քերաք, Թաֆիլէ, Մասան) հայ գաղթականներու հոգերը, որովհետեւ վանքի տոմարային արձանագրութիւններու մէջ կը հանդիպինք ճշգրիտ թուանշաններ, բայց իր յարաբերութիւնը Ճեմալի հետ չօգնեց որ 1916-ի Ապրիլին ընծայարանի բոլոր աշակերտութիւնը զինուորագրուի և ինք կամ ուրիշ եպիսկոպոսներ

չաքսորուին Դամասկոս՝ Նոյեմբեր 1915-ին (ինչպես նոյնն էր պարագան միս եկեղեցական պետերուն):

Ուրիշ ծանօթ անձնատրուքին մը, որ մօտ էր Ճեմալ Փաշային, երջանկայիշատակ Նորայր Սրբազանի հայրն էր, Գարեգին Քահանայ Պօղարեան: Նորայր Սրբազան դրական կարծիք ունէր Ճեմալ Փաշայի մասին և զինք կ'որակէր «ճէնթըլմէն»: Ըստ իրեն Ճեմալ հազարաւոր հայեր ազատեց դրկելով զանոնք Հալէպէն հարաւ դէպի Հոմս, Համա, Սելիմիէ: Իմ հարցումիս իբր պատասխան թէ ի՞նչ պատահեցաւ այս վերապրողներուն, Նորայր Սրբազան պատասխանեց թէ մեծամասնութիւնը մահացաւ համաճարակներէ (հայերը աւելի ենթակայ էին վարակուելու և մահանալու, որովհետեւ արքորի դաժան պայմանները մարմնի դիմադրականութիւնը զգալիօրէն տկարացուցած էր):

Նորայր Սրբազան շատ մօտ եղած է Մեսրոպ Սրբազանին (հետագային պատրիարք) և պատերազմի ատեն թարգման և արտաքին յարաբերութեան պատասխանատու էր որ նկարագրած է Ճեմալ Փաշայի առաջին այցելութիւնը Պատրիարքարան: Երբ Ճեմալ Փաշա բարձրացած է Պատրիարքարանի ընդունելութեան սրահը, մեծ զայրոյթով պահանջած է ռուս ցարերու և Իզմիրլեան Պատրիարքի դիմանկարները և խօսած է նիւթի մը մասին, որ խիստ մտահոգած է Միաբանութիւնը: Ճեմալ Փաշա ըսած է թէ աւելի յարմար և ապահով կ'ըլլայ եթէ վանքը իր գանձը փոխադրէ Հարամ էլ-Շէրիֆ: Ճիշդ հոս է որ Սահակ Կաթողիկոս կրցաւ իր գլխաւոր դերը խաղալ ոչ թէ տարհանուելով, այլ օրօրելով Ճեմալ Փաշան որ քիչ մը համբերէ: Ճեմալ Հայրերու (White Fathers, Saint Anne) արձանագրութիւններու մէջ գտայ թէ Ճեմալ Փաշա կ'ուզէր կեդրոնական թանգարան մը բանալ, ուր բոլոր հաստատութիւնները և վանքերը իրենց գանձերը հոն փոխադրէին:

Հոս կ'արժէ յիշել ուրիշ կէտ մը, որ քիչեր տեղեակ են: Իսկապէս աղետալի կ'ըլլար եթէ կարենար գործադրել Երուսաղէմ քաղաքի պարպումի որոշումը, որ առած էր Ապրիլ 1917-ին Անգլիական Կազա (Gaza) զոյգ յարձակումներէն յետոյ (այն պատրուակով որ քաղաքը աւելի դիւրին է պաշտպանել, եթէ բնակչութիւնը պարպուի, մնացած կողոպուտը դժուար չէ երեւակայել: Գերմանական ծանր ճնշումը փրկեց քաղաքը այս փորձանքէն:

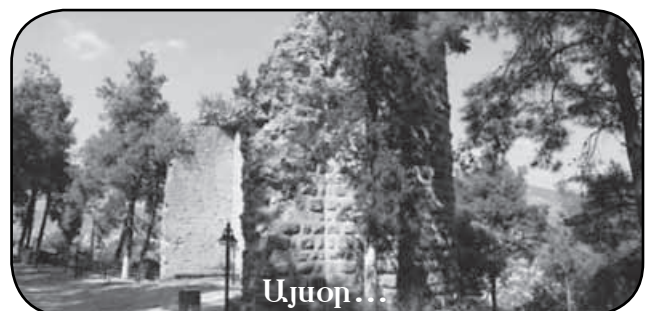
Վերջացնելէ առաջ տեղին է յայտնութիւն մը ընել, որ շատերու անձանօք է: Համաձայն Ֆրանսական, Անգլիական և Ռուսական արխիւներու, Ճեմալ Փաշա դաշնակցական գործիչի մը միջոցաւ (Չարիէ) Մոսկուայի հետ կապ հաստատեց և առաջարկեց Ռուսիոյ, Ֆրանսայի և Անգլիոյ որ իրեն զինուորապետ նեցուկ կենան որ յեղաշրջէ Իսթանպուլի ներկայ կառավարութիւնը և զինք նշանակեն սուլթան, և այն ատեն ինք ինքնավարութիւն կը շնորհէ քիւրտ և հայ փոքրամասնութիւններուն և կը խոստանայ փրկել որքան հայ որ կարելի է: Սոյն վաւերաթուղթը և հաղորդագրութիւնը Ռուսիան Անգլիոյ փոխանցեց 15 Դեկտեմբեր 1915-ին: Ռուսիա և Ֆրանսա պատրաստ էին գործակցելու, բայց Անգլիա մերժեց: Կարող է այս տրամադրութիւնը և առաջարկը հիմքն է իր բարեացակամ կեցուածքին:

Սոյն յօդուածը փորձառական նախաբան մըն է ապագայ ուսումնասիրութիւններու, որոնք կրնան լոյս սփռել այս իւրայատուկ անձնատրութեան շուրջ, որ ամենուն կարծիքով արհիւնարքու չէր հայերու նկատմամբ:

Ահաւասիկ երկու դերակատարներ Սահակ Կաթողիկոս և Ճեմալ Փաշա, թերեւս այս երկուքին շնորհիւ Սուրբ Աթոռը փրկուեցաւ մեծ փորձանքներէ:

Սիսի Կաթողիկոսութեան համալիրը
Բլուրին վրայ Սիսի միջնաբերը

Այսօր...